

५. संत तुकडोजी महाराज व वैज्ञानिक दृष्टिकोन

‘संत तुकडोजी महाराज’ - विदर्भवासीयांना हे नाव मुळीच नवीन नाही. लहान, युवक, प्रौढ व वृद्ध सर्व अवस्थांतील व्यक्तींना अतिशय परिचयाचे, पण आपुलकीचे असणारे हे नाव. समाजाने ज्यांना ‘राष्ट्रसंत’ ही पदवी बहाल केली असे क्रियाशील संतत्व असणारे संत तुकडोजी महाराज. साधनेच्या अत्युच्च शिखरावरील एक महान तपस्वी. यावलीसारख्या अतिशय लहान गावात एका दरिद्री व अज्ञानी कुटुंबात जन्मलेला माणिक, अशिक्षित माणिक, आडकोजीसारख्या सद्गुरूंच्या संपर्कात येतो काय आणि निसर्गाच्या सान्निध्यात राहून आपल्या श्रद्धा प्रखर करतो काय, आपल्या वाणीने समाजाला जिंकून ‘देवबाबा’ म्हणून मान्यता पावतो काय? सारेच कसे तर्काच्या पलीकडले वाटते. कारण आम्ही जे तर्कानेही जाणू शकलो नाही, ते त्यांनी आपल्या काव्यातून समाजासमोर मांडले. त्यांचे कवित्व हे ऋतभरा प्रज्ञेतून आलेले. त्यामुळेच त्यांचे काव्य हे प्रासादिक आहे. त्यांचे भांडवल केवळ त्याची श्रद्धा व त्यांची निष्ठा. परंतु समाजाच्या मूलभूत प्रेरणेला जागृत करण्याचे काम त्यांच्या श्रद्धेने व निष्ठेने केले. ह्याचे पडसाद आज केवळ भारतातच नाही, तर अखिल विश्वात उमटत आहेत. तुकडोजी महाराजांमधील मलय भावतो, तो क्रियाशील संत. समर्थ सद्गुरू स्वामी विवेकानंद यांच्या कार्याशी, विचारांशी नाते सांगणारे त्यांचे क्रियाशील संतत्व. संपूर्ण समाजाला, राष्ट्राला दिशा दाखविणारा हा नंदादीप आहे असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही. गुरुकृपेचा महिमा अपार असतो. पण गुरुकृपेने शिष्यालाच गुरुपण प्राप्त व्हावे, ही महिमाच न्यारी आहे. संतवाङ्मयात असे उच्च कोटीचे उदाहरण बघायला मिळते. शिष्यत्व ही मानवी आयुष्याची सुरुवात आहे, तर गुरुत्व हा परमोच्च बिंदू. एक सत्शिष्य सद्गुरूपदाला पोहोचतो व संपूर्ण समाजाची दिशाच बदलवून टाकतो, ही बाब पाहिली की क्रियाशील संतत्वाचे मोठेपण लक्षात येते. गुरुबद्दलची भक्ती त्यांच्या साहित्यात पदोपदी आढळते.

तुकडोजी महाराजांच्या कार्याचा अनेक पैलूंनी विचार करता येऊ शकतो. त्यांचे धार्मिक कार्य, आध्यात्मिक कार्य, सामाजिक कार्य, राष्ट्रीय कार्य. त्यांच्या कार्याबाबतच्या विचारांचे प्रतिबिंब त्यांच्या लिखाणात आढळते. साहित्याचा त्यांचा हा प्रवास मानवी मनाला थक्क करून सोडणारा आहे. मूलतः अध्यात्माचा पिंड असल्याने त्यांच्या प्रत्येक प्रकारच्या विचारांचा पाया अध्यात्मच आहे. भारतीय पारंपरिक पद्धतीनुसारच ते अध्यात्माचा विचार करतात. पण त्यांचा ईश्वर हा

गिरीकंदरात अथवा मंदिराच्या गाभान्यात बसलेला नाही, तर तो अज्ञानी, गरीब, निरक्षर जनतेत त्यांना ईश्वर दिसतो. ह्या विश्वाच्या अणुरेणूत त्यांना ईश्वराचे अस्तित्व जाणवते आणि म्हणूनच त्यांनी आपली शक्ती, भक्ती, वाणी, लेखणी यांना शस्त्र बनवून समाजजागृतीचे कार्य केले. आधुनिक विज्ञानाचा गंध नसणाऱ्या तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यात मात्र वारंवार अध्यात्म व विज्ञान यांचा सुरेख संगम आढळतो. कारण अध्यात्म व विज्ञान हे एकमेकांशिवाय अपूर्ण आहे. राष्ट्रसंतांच्या अध्यात्माचे दोन पैलू आहेत. त्यातील एक पैलू पारमार्थिक तर एक पैलू राष्ट्रीय आहे. म्हणजेच हा परमार्थ व राष्ट्रभावना ह्या एकाच आध्यात्मिक नाण्याच्या दोन बाजू आहेत असे म्हटले तरी वावगे होणार नाही. ह्यातील पारमार्थिक बाजूस गुरुभक्ती, गुरुसेवा व त्याच्या माध्यमातून आत्मोन्नती, हा भाग महत्त्वाचा आहे. व राष्ट्रभावना ही क्रमविकासाची साधना आहे. व्यक्तीधर्म, कुटुंबधर्म, समाजधर्म, गावधर्म व त्याचे पालन करून राष्ट्रधर्म बळकट करणे हा भावार्थ त्यात आहे. म्हणूनच त्यासाठी त्यांनी मार्ग निवडला तो भजनांचा व खंजिरीचा भजनांच्या माध्यमातून त्यांनी राष्ट्रभक्ती, समाजभक्तीचे, गुरुभक्तीचे गुणगान केले, तर खंजिरीच्या माध्यमातून त्यांनी समाज जागा केला. समाजनिष्ठा ही त्यांची खरी आध्यात्मिकता. त्यांच्या आध्यात्मिक पैलूत कर्मकांड कोठेही नाही. समाज कर्मकांडात अडकला की समाजाची अधोगती होते ह्याची त्यांना पुरेशी जाणीव होती आणि म्हणूनच खरे अध्यात्म हे गोरगरीबांची सेवा करण्यात आहे. समाजसेवेतून आत्मोन्नती त्यांना अभिप्रेत आहे. गुरुसेवा करण्याकरिता त्यांनी समाज हाच आश्रय निवडला. आपल्या कार्यात सुसंगती यावी याकरिता त्यांनी 'गुरुदेव सेवा मंडळा'ची स्थापना केली. त्यांच्या ग्रामगीता, समाज संजीवनी, विवेक माधुरी, राष्ट्रनीका, क्रांतीवीणा, दिव्यदर्शन, ज्ञानदीप, आनंदामृत ह्यासारख्या ग्रंथातून अध्यात्म व राष्ट्रभक्ती यांचा सुरेख समन्वय आढळतो.

विज्ञान

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे उत्क्रांतीवादी संत आहेत. साहित्यात उत्क्रांतीवाद आणणारे ते विज्ञाननिष्ठ संत आहेत. विज्ञानवादी लोकांनी उत्क्रांतीवाद मांडताना म्हटले आहे, की इतर सामान्य जीव कोटीतून उत्क्रांत होत होत मनुष्ययोनी माणसाला प्राप्त झाली. ज्यावेळी तो मनुष्यजन्माला आला त्यापूर्वी तो अनेक सर्वसामान्य जीव जन्मला व येथपर्यंत आला. या ठिकाणी विज्ञानवाद्यांचा उत्क्रांतीवाद संपतो व नेमका येथूनच राष्ट्रसंतांचा उत्क्रांतीवाद प्रारंभ होतो. बुद्धी व इतर महत्त्वाच्या कार्यशक्तीच्या दृष्टीने अपूर्ण अशा जीवदशेतून उत्क्रांत होत होत मनुष्य जसा मनुष्यत्वाच्या मार्गावर आला, तसाच तो ह्या स्थानातून वर चढत जाऊन मनुष्यत्वातून वरिष्ठत्व, साधुत्व नि देवत्व प्राप्त करणार आहे. उन्नत होण्याची ही नैसर्गिक प्रणाली आहे. पण ही उत्क्रांत अवस्था एकाच जन्मात प्राप्त होईल असे नाही. कारण 'अहं ब्रह्मास्मि।' ही अनुभूती एकाच जन्मात न आल्यास आपल्या धारणाशक्तीच्या जोरावर त्याला अनेकदा मनुष्यजन्म घ्यावा लागतो व अमरत्व प्राप्त करून घ्यावे लागते व हाच खरा उत्क्रांतीमार्ग होय. ह्या उत्क्रांती मार्गात त्यांची पदोपदी विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन असणारी कवने ग्रामगीतेत आढळतात. विज्ञान

न शिकलेल्या राष्ट्रसंतांच्या ग्रामगीतेत आधुनिक वैज्ञानिक ज्ञानशाखांचा समावेश तर आहेच, पण ह्याशिवाय inter disciplinary approach ही त्यात आहे. वैज्ञानिक ज्ञानशाखांमध्ये शरीरशास्त्र, आहारशास्त्र, समाजशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, मानसिक अभियांत्रिकी, पर्यावरणशास्त्र इ. ज्ञानशाखांचा अंतर्भाव आहे. ह्या सगळ्या ज्ञानशाखा मूल्याधिष्ठित आहेत म्हणून ह्या आंतरशाखीय आहेत.

शरीरशास्त्रांतर्गत लैंगिक शिक्षणाचा विचार करताना ब्रह्मचर्याची संकल्पना त्यांनी मांडली.

ब्रह्मचर्य म्हणजे ब्रह्मचरण । ब्रह्मतेजाचे साधन ।

विद्याप्राप्तीचे वर्तन । वीर्यरक्षण ब्रह्मचर्य ॥

अर्थात ब्रह्मचर्य हे केवळ विद्याप्राप्तीचे साधन आहे असे नाही तर पुरुषतेजाचे रक्षण करण्याचेही ते साधन होय. याचे कारण त्यांनी दिले आहे – सर्व बळात वीर्यबळ महत्त्वाचे आहे. वीर्याअंगी आरोग्यबीज व बुद्धिसामर्थ्य आहे. हे वीर्य शरीरात कसे बनते हे सांगताना त्यांनी पुरुष सेवन करित असलेल्या अन्नाच्या प्रमाणात वीर्याची निर्मिती होते, हा मुद्दा प्रकर्षाने मांडला. 'चाळीस शेर अन्न पचते । त्याचे एक शेर रक्त बनते । वीर्य त्याचे दोन तोळे' असा व्यक्ती ब्रह्मचर्यपतीत झाला, तर त्याची किती शारीरिक हानी होते ह्याचेही वर्णन ग्रामगीतेत आढळते. हे ब्रह्मचर्य अविवाहित पुरुषाने सांभाळावे पण विवाहित पुरुषाने कसे सांभाळावे ह्याचे शिक्षण त्यांनी ग्रामगीतेतून दिले आहे. आधुनिक शास्त्रात यालाच लैंगिक शिक्षण म्हणता येईल. गृहस्थीधर्मातून त्यांनी याचे विवेचन केले आहे. 'गृहस्थाश्रम जरी घेतला । पथ्याने विषयी वागला । तरी तो ब्रह्मचारीच समजला । जातो गृहस्थ' यातून त्यांना अभिप्रेत असणारी बाब म्हणजे 'स्त्रीपुरुष समागमाच्या नियमाची.' वारंवार समागम करण्याच्या वासनावृत्तीपेक्षा संतान उत्पत्तीच्या उदात्त हेतूने केलेले समागम व त्यातून प्राप्त झालेले ब्रह्मचर्य यालाच आधुनिक ज्ञानशास्त्राच्या भाषेत लैंगिक शिक्षण म्हणता येईल.

सेवेच्या माध्यमातून स्वच्छताशास्त्राचा विचार त्यांच्या विचारसरणीत आढळतो. 'शरीरशुद्धी । हृदयशुद्धी । घरशुद्धी । ग्रामशुद्धी' हा त्यांचा क्रमविकास आहे. ह्यात पर्यावरण शिक्षणाचासुद्धा त्यांनी विचार केला आहे. ह्या अंतर्गत आपल्या घरासमोर प्रत्येकाने फुलझाडे लावणे, बाग फुलवणे ही कृती त्यांना महत्त्वाची वाटते. व्यक्ती हा अनुकरणप्रिय असतो. चांगल्या गोष्टी समाजात अनुकरणशील ठरल्यास ग्रामोन्नती होते पण वाईट गोष्टी समाजात असल्यास समाजाची अधोगती झाल्याशिवाय राहात नाही. चांगले गुण अनुकरणाने आत्मसात होतात. ह्या सद्गुणांचे construction व्यक्तीने आपल्यात केल्यास त्यायोगे समाज, राष्ट्र हा सद्गुणी बनतो. हे एक प्रकारचे तुकडोजी महाराजांनी सांगितलेले 'Mental Engineering' आहे, असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

आहारशास्त्राचा अतिशय बारकाईने विचार तुकडोजी महाराजांच्या विचारसरणीत आढळतो. भोजन घेताना काय करावे, काय सेवन करावे ह्याचा विवेक त्यांच्या विचारसरणीत आढळतो. आधुनिक विज्ञानाने ही बाब सिद्ध केली आहे, की व्यक्ती ज्या प्रकारचे अन्न सेवन करतो, तशी त्याची विचारधारा बनते.

तुकडोजी महाराजांनी नेमका हाच विचार मांडला आहे. जेवताना चांगला विचार का करावा? भगवंताचे नामस्मरण का करावे? ह्याबद्दल सांगताना ते म्हणतात -

भोजनाचे वेळी प्रसन्न । केलीया विचार शुभचिंतन ।

तैसेची भिनती निर्मळ गुण । अन्नासवे ॥

आणि ह्यासाठीच जेवताना व्यक्तीचे मन प्रसन्न असावे. मानवाने काय खावे हा विवेक महत्त्वाचा असतो. आहाराच्या प्रकारात सात्त्विक आहार, राजसिक आहार, तामसी आहार असे प्रकार आहेत. जसा त्याचा आहार तसे त्याचे विचार बनतात. ह्या ठिकाणी आनुवंशिक गुणांचाही विचार राष्ट्रसंतांनी केला आहे. माणसाच्या अंगी काही गुण आनुवंशिक असतात तर काही गुण संपादित असतात. हा अनुवंशाचा मानसशास्त्रीय सिद्धांतही त्यांच्या विचारसरणीत आढळतो. ही संपादित गुणांची क्षमता मानवाच्या अंगी आहाराने निर्माण होते, ही आधुनिक विज्ञानानेही मान्य केलेली बाब आहे. सात्त्विक आहाराची परिभाषा करताना ते म्हणतात, 'सात्त्विक म्हणजे शरीरपोषक आहार.' काय खावे व काय खाऊ नये याचा अत्यंत वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून विचार राष्ट्रसंतांनी केला आहे. आधुनिक आहारशास्त्राची ही बैठक आहे असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही. आंबट, तळकट, विटलेले अन्न खाऊ नये, गोड वरचेवर खाऊ नये ह्या बाबी पचायला जड आहेत. त्यामुळे शरीराची हानी झाल्यावाचून राहात नाही. पण ताज्या पालेभाज्या, फळे ह्यांचे सेवन नित्य करावे. सर्वात चांगले जेवण कोणते ह्याबाबत मार्गदर्शन करताना ते म्हणतात -

सर्व भोजनी उत्तम भोजन । ज्यात गोधृत दुग्धप्राशन

समजावे अमृताचे सेवन । शरीरासाठी

आज संपूर्ण जगभर शाकाहाराचा प्रचार वाढत असताना राष्ट्रसंतांचे हे विचार महत्त्वाचे वाटतात. शिवाय Cow Therapy ही आधुनिक वैद्यकशास्त्रात फार महत्त्वाची मानण्यात येते. ह्याचे मूळ राष्ट्रसंतांच्या विचारसरणीत आढळते.

आधुनिक काळात 'छोटे कुटुंब सुखी कुटुंब' ह्या विचाराचा प्रचार जगभर होत आहे. वैवाहिक जीवन कसे असावे, निरोगी सतान उत्पत्ती कशी होईल ह्यासाठी सद्बिचाराचे महत्त्व हा सगळा विचार राष्ट्रसंतांनी केला. ह्यात त्यांनी मिश्रविवाहास मान्यता दिली आहे. राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टिकोनातून हा विचार महत्त्वाचा वाटतो. शिवाय आज विवाह करताना रक्तगट महत्त्वाचा मानण्यात येतो. अर्थात् यावेळी गुण गुणाकडे धाव घेत असतो आणि म्हणून जात-धर्म यापलीकडे गुणांना प्राधान्य देऊन समाजात विवाह झाल्यास होणारी प्रजा ही सशक्त असेल, असा विज्ञाननिष्ठ विचारप्रवाह त्यांनी मांडला.

समाजशास्त्र तर राष्ट्रसंतांच्या विचारांचा गाभा आहे असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही; कारण त्यांचा कोणताही विचार, मग तो वैज्ञानिक असो, धार्मिक असो, आध्यात्मिक असो, त्यांची शुद्ध भावना आहे, ती समाजोद्धाराची, समाजपरिवर्तनाची, समाजसंवर्धनाची. रूढी, परंपरा, सण-उत्सव या सर्वांचा विचार समाजाच्या दृष्टिकोनातून त्यांनी केला. संपूर्ण समाज एकसंध व्हावा, एक दिलाने कार्यरत व्हावा, समाजातील भेदाभेद, जातीयता, सांप्रदायिकता नष्ट व्हावी.

तो शरीराने, मनाने बळकट व्हावा, प्रत्येक खेड्याला तीर्थस्थानाचा दर्जा मिळावा, ग्रामसुधारणा घडून यावी, हा उदात्त हेतू हे त्यांचे समाजशास्त्रीय विचारधारेचे द्योतक आहेत.

ही सर्व विचारधारा मांडत असताना त्यांना आत्मतत्त्वाचा विसर पडला नाही. त्यांना सदगुरूचा, गुरूकार्याचा विसर पडला नाही. आत्मानंद, आत्मोद्धार, आत्मानुभव ह्याकरिता आत्मबळाची कला ही सर्वश्रेष्ठ जीवनकला आहे, असे ते मानतात. ह्या आत्मबळाने जीवास समरसता लाभते. हे आत्मबळ लाभल्यास जगात सर्वत्र सौंदर्य बघायला व्यक्ती शिकते. जग हे सुंदर व आनंदाने परिपूर्ण बनते. ही सर्व बाब गुरूकृपेशिवाय शक्य नाही आणि म्हणूनच आत्मोन्नती हीच सर्वश्रेष्ठ उन्नती आहे. 'Art of Living' ही विचारधारा जेवढी समर्थपणे साध्या शब्दात आणि मुख्यत्वे सर्वसामान्य ग्रामीण जनतेसाठी जेवढी चांगली राष्ट्रसंतांनी मांडली, तेवढी क्वचितच कुणी मांडली असेल.

